

Temel Demirer: KOMŞULARIM(IZ)A, KİROPİLER'E ÇORUM'DA NE OLDU?

Posted on 07/09/2017

Ermeni Soykırımı'ndan söz etmenin ağırlığını, en iyi Murathan Mungan'ın, "Söylenecek sözün çokluğu, bazen insanı dilsiz bırakır. Tıkanır, kalırsınız. Haklılığın suskunluğu, diğer suskunluklara benzemez; düğümü zor çözülür," sözleriyle; Cemal Süreya'nın, "Kan var bütün kelimelerin altında," dizeleri betimler...

Kolay mı? Anadolu'nun yerli halklarından, tarihi-coğrafi dokunun önemli unsurlarından olan ve yüzyıllar boyunca coğrafyamızda yaşayan Ermeniler, bundan tam 100 yıl önce yaşadıkları topraklardan koparıldılar. "Büyük Felaket" diye de anılan bu gerçek, yakın tarihimizdeki "kırılma" noktalarındandı; diğer adıyla Ermeni Soykırımı'ydı! O lanetli süreçte, yüzbinlerce Ermeni öldürüldü, mallarına el kondu...

1914 nüfus sayımına göre, o devirdeki Ermenilerin nüfusu 1.229.007[2] ve resmi Osmanlı belgelerine göre de tehcire tabi tutulan Ermenilerin sayısı 924.158 kişiydi.[3]

Tehcire tabi tutulanların kaçının sağ kaldığını, kaçının açlık ve hastalıktan öldüğünü, kaçının saldırılar sonucu hayatını kaybettiğini, kaçının firar ettiğini, kaçının geri dönebildiğini, kaçının din değiştirmek zorunda kalarak kurtulduğunu, kaç çocuğun evlatlık olarak verildiğini veya satıldığına ilişkin veriler “meçhul”dür!

Resmi 924.158 rakamı, tehcir edilmek üzere yola çıkartılanların sayıysken; gerçek bunun ötesindeydi elbet!

Çünkü Ermeni kaynakları, esas olarak da Patrikhane kayıtlarına göre, aynı tarihte Anadolu coğrafyasındaki Ermeni nüfusu 1.914.620 idi.[4]

Bir şey daha: 1915 öncesi Ermeni nüfusunun yüzde 80’inden fazlası kırsal kesimde yaşıyordu ve Anadolu’da Ermenilerin yaşadığı 2.925 kent ve köy vardı.[5]

Onlar, komşumuz, hemşehrimizdi; iyi de neredeler, ne oldu onlara?

Yanıtlanması gereken soru(n) budur ve “Ignorantia non est argumentum/ Bilmemek özür teşkil etmez,” Spinoza’nın işaret ettiği gibi...

Çorum ili Kale mahallesi nüfusuna kayıtlı birisi olarak; hep bunun yanıtını aradım.

Sebastia (Sivas) Vilayeti, Rumi Eyaleti diye anılırdı.

Batı Ermenistan’da, Küçük Hayk bölgesinin, büyük oranda Gayl, İris ve Halis Nehirleri havzasında bulunan ve merkezi Sebastia olan Osmanlı İmparatorluğu’nun idari birimiydi.

XV. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar bölgeyi işgal ederek Batı Ermenistan toprakları üzerinde ilk idari eyaletlerini kurmuşlardı. Bu eyalet önceleri Rumi olarak adlandırılmış, daha sonra ise Sebastia Vilayeti veya Sebastia olarak anılmıştı.

Sebastia, XVI. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki sınır eyaleti olmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında bölge Sebastia, Amasia (Amasya), Çorum, Bozuk, Canik, Tevriki (Devriği, Divrig, Divrik) ve Arabkir (Arapgir) olmak üzere, idari olarak 7 sancağa (veya Liva) ayrılmaktaydı. Erzurum (Erzurum) Vilayeti'ne dâhil olan Şapın-Garakisar (Şebin-Karahisar) Sancağı 1846 yılında Sebastia Vilayeti'ne bağlanmıştı.

XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Canik, Bozuk, Çorum ve Arabkir sancakları Sebastia Vilayeti'nden ayrılmışlardır. XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başında Sebastia Vilayeti 62. 000-83. 700 km² alana sahipti.

Sivas Vilayeti, tüm önemli sancak ve kazalarıyla birlikte (Divriği, Gürün, Kangal, Şebinkârahisar, Suşehri, Tokat, Niksar, Amasya, Merzifon, vb.) Ermeni nüfusun Anadolu'daki en yoğun yerleşim bölgelerinin başında geliyordu.

Çorum'un daha sonra bağlandığı Yozgat Sancağı'ndaki Ermeni nüfusu, vilayetin diğer yerlerindeki kıyasla çok daha kırsal kökenliydi. Özellikle güney kazalarında yoğun olan Ermeniler, Yozgat çevresine 1720-1730 arasında yerleşip şehrin temelini attılar. Boğazlıyan ve çevresinde kurulan köylerse, Kapadokya'daki Ermeni yerleşimlerinin kuzey uzantısıydı. Sungurlu, Çorum, Develi gibi önemli yerleşimleri bünyesinde bulunduran Yozgat Sancağı'nın en kalabalık kazası ise, 35. 825 Ermeni'nin yaşadığı Boğazlıyan'dı.

Çorum ve çevresi, yaklaşık 7000 yıl öncesine kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Bölge Kalkolitik (Taş), Eski Tunç Çağı'nı yaşadıkdan sonra, Asurlular'ın, Hititler'in, Frigler'in, Galatlar'ın, Medler'in, Persler'in, Romalılar'ın ve Roma İmparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra da Doğu Roma'nın yani Bizans'ın yönetimi altında kalmış ve 1071 Malazgirt Muharebesi'yle Türkmenler de Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlardı.

Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın Danışmend Beyi olan Melik Ahmet Gazi, Amasya'yı aldıktan sonra Çorum (Nikonya)'u da almak için Çavlı Beyi görevlendirmiştir. Çavlı Bey,

emirlerinden Karatekin ve Serkes Ahmet Gazi ile Çorum'u Bizanslılardan fethetmek için harekete geçmiş, ancak Çorum Tekfuru (yöneticisi) Nastura'ya Kastamonu'dan yardım geldiği için, Çavlı Bey fetih hareketinde başarılı olamamıştır.

Bunun üzerine Melik Ahmet Gazi, Sivas'ı Bizanslılar'dan aldıktan sonra, beraberinde İltekin Gazi ile birlikte, 30.000 kişilik askerî kuvvetle Çorum'a gelmiştir. Kastamonu'dan Çorum'a yardım için gelen Bizans kuvvetleri bozguna uğratıldığı için, Türk kuvvetleri rahatlıkla şehri kuşatma altına almışlardır.

Melik Ahmet Gazi elçisi Yahya'yı Nastura'ya şehri teslim etmesi için göndermişti. Nastura bu teklifi reddetmiş ve bir haftalık kuşatmadan sonra Nikonya yani Çorum 1075 yılında Türk egemenliğine girmişti.[6]

Tarihinde bir çok alt üst oluşun yaşandığı Çorum, XVI. yüzyıldaki Sûhte isyanlarına, XVII. yüzyılda ise Babaî ayaklanmalarına tanık ve taraf olmuştur.[7]

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1831 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus sayımında; Sivas Eyaleti'ne bağlı bir sancak olan Çorum'un, merkez kaza dahil, toplam 5 tane kazası mevcuttu ve toplam nüfusu 33.735 kişiydi. Ancak bu sayımda, Müslüman olanlarının sayımı yapıldığından, Çorum'daki gayrimüslim nüfus dikkate alınmamıştı.[8]

Sivas Eyaleti'ne bağlı kalan Çorum 1841 yılında Sivas'tan ayrılarak, Ankara Vilâyeti'ne bağlanmış, 1863'e kadar da sancak merkezi konumunda olmuştu.

1864 yılında da "Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi"ne göre, İskilip ve Osmancık'tan yoksun olarak Ankara Vilâyeti'ne bağlı Yozgat sancağına dahil edilmişti.

Çorum'un XIX. Yüzyılın sonlarındaki nüfusu ile ilgili bu dönemde yayınlanan Ankara Vilâyet Salnâmesi'ne göre, Çorum'un 1881/1882 yılındaki nüfusu dikkate alındığında; Çorum

kazasında 288 Kıptî, 80 Ermeni, 4 Rum ve 21.521 Müslüman; Sungurlu’da 6 Protestan, 529 Ermeni, 194 Rum ve 13.481 Müslüman olmak üzere toplam 36.103 kişinin ikâmet ettiği görülmüştü.[9]

Çorum’un 1881/82-1893 yılları arasındaki nüfusu hakkındaki bilgilere yine Osmanlı Genel Sayımı’ndan ulaşmak mümkündür. Bu yıllar arasında hâlâ Ankara Vilâyeti’nin Yozgat Sancağı’na “Sungurlu ile birlikte kaza” olarak bağlı olan Çorum kazasının toplam nüfusu 49.057’dir. Söz konusu nüfusun; 48.381’i Müslüman, 146’sı Rum, 497’si Ermeni, 33’ü Protestan’dı. Sungurlu kazasındaki nüfusun ise; 63.945’i Müslüman, 690’ı Rum, 2.483’i Ermeni, 129’u Protestan’dı.[10] Sungurlu kazasının toplam nüfusu 67.607 kişiden oluşmuştu.

Fransız papaz ve araştırmacı Vital Cuinet, Anadolu’ya yapmış olduğu seyahat ve çalışmadan sonra, Osmanlı Devleti’nin resmî verilerini de kullanarak, kaleme almış olduğu eserinde hem Osmanlı Devleti, hem de Çorum nüfusu hakkında verdiği bilgilere göre, Çorum kazasının toplam 163 köyü vardı.

Çorum’un şehir nüfusu 13.000 ve toplam nüfusu 36.669 kişiden oluşmuştur. Sungurlu’nun nüfusu; 26.652 Müslüman, 1.205 Ermeni, 693 Rum, 121 Protestan, 537 Roman olmak üzere toplam 29.208 kişi olarak ifade edilmiştir.[11] Bu nedenle, Çorum ve Sungurlu kazalarının toplam nüfusunun 65.877 olduğu görüldü.

ÇORUM SANCAĞI’NIN 1907 YILINDAKİ NÜFUSU ÇORUM SANCAĞI	HANE	GAYRİMÜSLİM	MÜSLÜMAN	GENEL TOPLAM
MERKEZ KAZA	16.997	1.307	79.666	80.973
İSKİLİP	8.576	56	52.306	52.362

OSMANCIK	6.171	87	29.386	29.473
SUNGURLU	7.608	3.353	36.440	39.793
TOPLAM	39.352	4.803	197.798	202.601

Yine 1914 yılındaki nüfus sayımına göre resmî veriler yani Osmanlı Devleti'nin 1914 nüfus sayımına[12] göre, Çorum'un, merkez kaza dahil, toplam 5 kazası vardı. Çorum'un toplam nüfusu 251.470 olarak tespit edilirken; Toplam nüfusun 244.625'ini Müslümanların, 6.845 kişisini de gayrimüslimlerin oluşturduğu görülür.

Evliya Çelebi'nin aktardığına göre, Çorum'da 42 mahalle, 42 cami ve mescid, 4.300 bağlı, bahçeli ev, 11 mektep, 7 han, 3 hamam, 3 tekke, 300 dükkân, 18 çeşme vardı.[13]

Ayrıca askeri komisyon azası istihkâm yüzbaşısına ait 9 Temmuz 1307/1889 tarihli Çorum'la ilgili bir haritada verilen bilgiye göre, "Şehirde 44 mahalle, Cami-i Kebir ve 23 adet minareli cami, 21 mescid, 10 medrese, 2 kütüphane, 6 han, 1.100 dükkân, 135 çeşme, 3.554 Müslüman ve 119 Hıristiyanlara ait toplam 3.673 hane, 7.455 Müslüman erkek, 7.753 Müslüman kadın, 265 gayrimüslim erkek, 172 gayrimüslim kadın olmak üzere toplam 15.353 erkek, 13.781 kadın, 1 kiraathane, 1 telgrafhane, 1 gayrimüslimler için 1 kilise..." bulunmaktaydı.[14]

Yine 1311 (1893) Senesine ait Ankara Vilayetine mahsus salnameye[15] göre, "7831 zükür Müslim-7919 ünas Müslim; 101 zükür Rum- 45 ünas Rum; 308 zükür Ermeni-205 ünas Ermeni; 19 Katolik; 33 Protestan; 168 Kıpti olmak üzere 16629 yekûn kasaba nüfusu" (zükür: erkek, ünas: kadın demektir)...

1318 (1900) seneyi hicriyesine mahsus Ankara Vilayeti salnameyi resmisine[16] göre, "8317 zükür Müslim-8171 ünas Müslim; 334 zükür Ermeni-274 ünas Ermeni; 74 zükür Rum-61 ünas Rum; 14 Protestan; 22 Katolik olmak üzere yekûn 17267 nüfus"...

1320 (1902) seneyi hicriyesine mahsus Ankara Vilayeti salnameyi resmisine[17] göre, “8611 zükür Müslim-8469 ünas Müslim; 657 Ermeni; 149 Rum; 14 Protestan; 22 Katolik yani toplam 17992 nüfus” varmış.

Çorum’da yaşayan Ermeniler, 5 ayrı yerleşim bölgesine dağılmışlarken; Ermeniler Çorum (1020 Ermeni, Saint-Georges Kilisesi); Ekrek (1500 Ermeni), Bozok, Hüseyinabad ve Alaca’da (400 Ermeni) yoğunlaşmışlardı.

Çorum’da “Gökgözlüler” diye anılırdı Ermeniler...

Bugünkü Çepni de eskiden Ermeni Puşiyen Mahallesi’ydi...

Siz bakmayın; “XIX. yüzyılda şehir içerisinde görülen Ermeni mahallesindeki gayrimüslimler XVI. yüzyıldan sonra -büyük ihtimalle İran taraflarından gelerek- buralara yerleşmiştir. Birçok Anadolu kentinde olduğu gibi doğudan gelenlerin kurmuş olduğu mahalleye Çorum’da da Şarkiyen Mahallesi adı verilmiştir,” denmesine; “Şarkiyen Mahallesi” dedikleri yer Puşiyen Mahallesi’ydi...

Ermeni Mahallesi, bu gün İnkılâp okulunun bulunduğu sahalardı. Bu gün böyle bir mahalle kalmamıştır.[19] Yok edilmiştir (Ama Taşhan’ın bir kısmı yerli yerindedir.)

Çorum Kapalı Cezaevinin bulunduğu yer eskiden Hıristiyan mezarlığıymış. Yıkarak Cezaevi yapmışlar.

Çorum merkezinde iki kilise olduğu söylenir. Birincisi, İnkılâp İlkokulu yapılmış. 1980 sonrasında da yıkılarak yerine emniyet müdürlüğü inşa edildi. İkinci kilise Şehir merkezinde Saat Kulesi’nin 100-150 metre yakınında Saat Kulesine çıkan bir sokak üzerinde bulunmaktadır. Bu kilise sarı kesme taştan yapılmıştır ve hâlen ayaktadır.

Ermenilerin derin izler bıraktığı Çorum yöresi türkülerinden ‘Gülender Gülender Eyi’deki[20] defalarca tekrarlanan “Gülender Gülender de/ Akşamlayın erken gel/ Ermeni gavur dölü de/ Nolur bir selam gönder” nakaratı nasıl unutulur?

Çorumlu Nalbant Agop’un esas işi nalbantlık olmakla beraber, evinde ürettiği kaçak rakılarıyla tanınırdı...

Kiropiler, zengin bir Ermeni ailesiydi; sığır ve güvercin beslerlerdi...

Aristokrat bir aileydi. ‘Kiropiler’ olarak bilinirlerdi. Babaları Kiropi, oğul Abraham... Kızlarından birinin adı Ojeni, diğerininki de Hayganoş... Üçüncü kız ile annelerinin isimleri unutulmuş...

3 bin dönüm arazileri vardı. Besledikleri çok sayıdaki sığırdan süt, yoğurt ve peynir üretirlerdi. Çok da güzel yaparlardı bu işi... Hele bir yoğurt yaparlardı ki bıçakla kes, ye...

Ürettikleri yoğurt, süt ve peynirleri Çorum dışına da satarlardı.

Hayırsever bir aile olduklarından söz edilirdi. Mesela eskilerde sokaklarda yakılan ‘idare’ denilen (gazyağı) lambalarında eksilen gazyağlarını tamamlarlarmış...

Çorum’un Çepni Mahallesi’nde Dr. Pertev Bey Sokağı üzerinde ilk apartmanını Kiropilerin yaptırdığı ve apartmanın 4 ya da 5 katlı olduğu rivayet edilir. Şimdilerde o da yok!

Dr. Pertev Bey Sokağı ile Sandıkçılar Sokak’ın kesiştiği güney yönündeki, hâlâ ayaktaki Ermeni kilisesini de aynı ailenin 1830’larda yaptırdığı söylenir. Kapısında Arapça harflerle “Allah” yazan bu yapının kilise olduğu birçok insan tarafından bilinmezken; bu yapı uzun süre depo olarak kullanıldı.

Sonra ne mi oldu? Nereye mi gittiler?

Onları koruyanlar gasp ettiler mallarını, yavaş yavaş!

Onlar da İstanbul ile Ankara'ya göçtüler/ göçürtüldüler...

Yaşamının son yıllarını Ankara, Ulus'taki Yenişehir Palas'ta geçirdi Kiropi'nin kızı Ojeni, yine bu otelde 70'li yıllarda öldü bir başına! Otel odasında sonlanan bir hayat...

Ve sanayide otomobil tamirciliği yapan Haygaz Usta... 90'larda terk etti Çorum'u; oğlunun adı Piyer, kızının adı Maria'ydı... (Kiryopiler'in bazı fertleri, Çomar Barajı yakınlarında meçhul bir mezarlıkta gömülüdür.)

Tekrarlayalım: Sonra ne mi oldu? Nereye mi gittiler?

İşte bir yanıt: 'Uludağsözlük'te "Kiok" 16.03. 2011 22: 17 tarihli "Senin Yaptığını Çorumlu Bile Yapmaz" maddesin 15.'sinde şunlar kayıtlıdır:

"15. Ermeniler Çorum'dan geçerken ve Çorum'da yaşayanlar da dahil olmak üzere Çorumlular tarafından akıl almaz işkenceler yapılmasıdır. Yaşlılardan edindiğim bilgilere göre, 'Ermeni'yi sapana bağlayıp tarlayı sürdürmek, mazıya bağlayıp yüksek ve dik bir tepeden yuvarlamak, baltayla kesmek gibi.' Doğduğum kasabadaki Ermenileri baltayla kesmişler mesela"[21]

Resmî verilerin 'Sevk ve Uzaklaştırılmaları Kararlaştırılan Ermenilerin Dağılımları'[22] tablosuna göre Çorum'dan 1202, Osmancık'tan 66, Sungurlu'dan 1856, İskilip'ten 43 olmak üzere toplam 3167 Ermeni sürülmüştür.

Bu kadar da değil! İstanbul'da 24 Nisan 1915'te, sabahın 4'ünde kapısı çalınıp gözaltına

alınan, 220 civarındaki Ermeni aydınları, yazarları, gazetecileri, Zohrab gibi Meclis-i Mebusan üyeleri vardı. Neden tutuklandıklarını bilmiyorlardı. Önce Merkez Hapishane'ye, Mehterhane'ye gönderildiler; ardından da bölümlere ayrılıp Ayaş, Çankırı ve Çorum'a sürüldüler.

Bunlardan birisi de, sürüldüğü Çorum'da 13 Ağustos 1915'te katledilen 'Sabah' gazetesi başyazarı Diran Kelegyan'dı![23]

Ermeniler'in bir hayli etkin olduğu Sungurlu'ya gelince: Yozgat'ın 50 km kadar kuzeybatısında yer alan Sungurlu kazası merkezinde 1.000'den fazla Ermeni yaşıyordu. Kazanın tamamında Ermeni nüfusu ise 1.936'ydı.

Kasabada Surp Astvadzadzin Kilisesi ile XX. yüzyıl başında 142 kız ve 140 erkek öğrencinin öğrenim gördüğü Nersesyan okulu bulunuyordu.

Sungurlu'daki Ermeni Kilisesinden geriye kalan ağaç oymaları Çorum'daki müzede durmaktadır. Bu oymalar üzerindeki yazılar Yunanca'dır ama semboller Ermenice'dir.

Sungurlu'da Ermeni nüfusun yaşadığı söylenen 'Saray' bir mahalle mi yoksa bir köy mü? Bu belli değildir; ancak Sungurlu'nun Saraycık diye bir köyü vardır.

Tarihi vesikalar tamamı şehir merkezinde olmak üzere 1889 yılında 1065, 1892 yılında 1205, 1895 yılında 1153, 1902 yılında 1511 nüfusa sahip oldukları bilgilerini aktarır. Yöreye hangi tarihte nereden ve kaç kişi geldikleri konusunda yazılı bir bilgiye ulaşamadığımız Sungurlu Ermenilerinin 1866 yılında Onesis adında bir vatandaşlarını Belediye Başkanı olarak seçtirmeleri yöredeki nüfus yoğunluğunu göstermektedir.

1885 yılında Sungurlu Ermenilerinden Mavruk'un oluşturduğu örgütlenme ile Hınçak Sosyalist İhtilal Komitesi'nin ilişkili olduğu ve değişik il ve ilçelerindeki toplantıların en

geniş katılımlısının Sungurlu’da yapıldığından söz edilir.

27 Eylül 1892 tarihinde yapılan bu toplantı, Ermeni bağımsızlığını temin etmek amacıyla Sungurlu delegelerinden (onlara göre mebus) meclis oluşturmuşlar ve bu meclislerinde bir takım kararlar almışlar ve bu kararlarla Sungurlu’da Hınçak Cemiyeti’nin bir şubesini açmışlar. 1895’de etkinliklerini yoğunlaştırmışlardır.

1892-1893 yıllarında Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon bölgesinde Hınçak Komitesi’nin faaliyeti yoğunlaşırken; faaliyetlerin merkezi Merzifon’du. Bu faaliyetler büyük ölçüde Merzifon Amerikan Kolejinde öğretmen Karabet Tomayan ile öğretmen Ohannes Kayayan tarafından yönlendiriliyordu.

Özetle merkezinde Sungurlu’nun olduğu ekseninde Çorum Ermenileri (kültürel bağlamı) bir uluslaşma sürecine girdiler.

Burada konuya ilişkin bir anımsatmayı “es” geçmeyelim: Abdülhamid döneminde Ermenilere karşı gerçekleşen 1894-1896 katliamları 1915 Soykırımının gölgesinde kalsa da, 1894-1896 katliamları ve ardında bıraktığı izler son derece derin ve önemlidir...

1915 Soykırımının gölgesinde kalan 1894-1896 katliamları ile ilgili Charmetant’ın raporunun yayınlanması neredeyse unutulmuş 1894-1896 katliamları tekrar gündeme taşıyarak Ermeni toplumunun XIX. yüzyıl sonunda maruz kaldığı kitlesel katliamları gün ışığına çıkararak sonuçlarını göz önüne serer.

Rapor’un alt başlığı da İstanbul’da görevli altı büyükelçinin ortak hazırladığı istatistik olup bu istatistik yerel güvenilir kaynakların raporları ile desteklenerek raporun hazırlayıcısı Charmetant tarafından açıklamalı bilgilerle de desteklenmiştir... Rapordaki anlatımlar neredeyse her ilde aynı cümlelerle devam etmektedir: Mersin, Adana, Tarsus, Ankara, Masis, Hacin, Payas, Kayseri, Çorum, Yozgat, Akhisar, İzmit...[24]

Yani merkezinde Sungurlu'nun olduğu eksende Çorum Ermenileri 1894-1896 kesitinden 1915'deki "Büyük Felaket" dek büyük acıları yaşamışlar ve Sungurlu kazasındaki tüm Ermeniler Temmuz 1915 tarihinde buldukları yerde katledildiler; "1915'ten sonra Sungurlu hükümet konağı önüne toplanan 743 Ermeni'den 656'sı Yozgat güzergâhı izlenerek Kayseri, Ulukışla, oradan trenlere bindirilerek Suriye'ye gönderilmek üzere yola çıkartılmışlardır. 1914-1918 yılları arasında Sungurlu'da bulunun Ermeni nüfusundan 576 kişi Suriye'ye tehcir edildi,"[25] resmî tarihin çarpıtmalarına rağmen!

Gerçekler dedim...

Ankara'dan sevk edilenlerle Halep ve Zor'a sevk edilecek Ermenilerin ve Yozgat, Kırşehir, Haymana, Nallıhan ve Sungurlu'da bulunan Ermenilerin miktarına dair Ankara Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne şifreli (17 Eylül 1915 Şifre Nr. 2.Şb.68/66) telgrafı[26] anımsayın...

Ve sonrasını...

Ermeni katliamları tertipçilerinin sorumluluğu sorunu, İstanbul divan-ı harp mahkemelerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerine göre yürütülmüştür. Ana davalar da dâhil olmak üzere, Ermeni tehciri ve katliamları (tehcir ve taktıl) suçlamasıyla yaklaşık 63 ayrı dava açılmıştır.

1919-1921 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu başkentinin dışında, farklı vilayetler ve sancaklarda da benzer davalar açılmış olmasına rağmen, burada değindiklerimiz, sadece İstanbul divan-ı harp mahkemelerinde görülen yargılamalardır.[27]

Ermenilerin tehciri ve toplu katliamları suçlamasıyla açılan davaların ilki, Yozgat davasıdır.

Yargılama (18 duruşma) 5 Şubat-7 Nisan 1919 tarihlerinde görülür.

Sanıklar başlangıçta 3 kişiydi. Yozgat mutasarrıfı, Boğazlıyan kaymakamı Kemal, Yozgat jandarma birliği komutanı Tevfik ve Yozgat vakıflar müdürü eski görevlisi Feyyaz Ali.

17. duruşmada Feyyaz Ali'nin dosyası, ayrıca görölmek üzere ayrılır, fakat bu karar kâğıt üstünde kalır. 8 Nisanda açıklanan dava hükmüne istinaden, sanıklardan Boğazlıyan kaymakamı Kemal idama, jandarma komutanı Tevfik[28] ise 15 yıl kürek cezasına mahkûm edilir.[29]

Aynı duruşmada dinlenen, Rum asıllı şahit Hıristaki Andreyadis şu tanıklıkta bulur: “331 Temmuz 24 Cum’a Sabahı emir geldi. Cemâl Bey tehcîre başladı. İlk partisi ertesi gün Sivas’a sevk olundu. İkincisi de Sivas’a gönderildi. Üçüncü parti Kayseri’ye sevk edildi. O esnâda İttihâd ve Terakki Murahhası Ermeni imhâsı için şifâhî emirler verdi. Cemâl Bey buna râzı olmadı. Çorum’a gitti. İşittik ki ‘azl edilmiş, yerine Kemâl Bey geldi... [30]

Buradan da görölüyor ki, Ermenilere yönelik vahşeti- Cemâl Beyi azledip, jandarma komutanı Tevfik’le- sürdüren bir gerçektir sözünü ettiğimiz!

Burada durup, Ermeni Soykırımı romanlarında önemli yer işgal eden Kemal Tahir’in yazdıklarına -ki bunda Çorum’daki sürgün(lüğ)ü önemli rol oynadı- göz atalım:

Yazar iki Çorum köylüsünün; Kavat Abuzer ile Emey kahpesinin oğlu Sülük’ün ağzından, 1915 kırımını şöyle aktarılır:

“İşte bu Yakup Cemil Bey akşam yemeğinden sonra beni çekti tenhaya...

Beri bak Sülük Bey, seni sordum soruşturdum, gayet yiğit olduğunu öğrendim, kulağını aç iyi dinle, çünkü uyuklamanın sırası değildir, padişah fermanı ve de Enver Paşa’mızın emridir...

Hükümetimiz bunlara 'sür emri' çıkaracaktır. Hükümet kısmı hükümet olduğundan ancak 'sür emri' çıkarabilip 'vur emri' çıkaramamaktadır. Gerisi burada sizin gibi yiğit Türkler'e ve de dini bütün Müslümanlar'a kalmıştır. Bunlar Arabistan'a doğru sürülecektir.

Hükümetimizin zaptiyesi savaş sebebiyle gayet azdır. Çoğu çaptan düşmüş kocalardır. Vatan düşmanlarının yolda şuraya buraya dağılması ihtimali vardır. Ayrıca dağdaki Ermeni'nin gelip vurup kurtarmaya çabalaması haritada yazılıdır. Milis gücü kursanız, yetersiz zaptiyeyi destekleseniz gerektir.

Allah'a şükür Çorum'umuzda boğaz kıtlığına kıran girmemiştir. Sıklık Boğazı'mız, Hışır Boğazı'mız, Harami Boğazı'mız, hele de Kırdilim Boğazı'mız gibi boğazlarımız vardır. Bunlar girilmesi kolay çıkılması zor boğazlardır. Hükümet kısmının sürgün vagonunu kendiniz bilmez değilsiniz. 'Malı senin, canı senin, ırzı bile senin, bir kemiği benim, o da meydanda kalırsa' hesabıdır. Ben seni gayet yiğit gördüm ve gayet temiz Türk oğlu Türk ve de dini bütün Müslüman oğlu Müslüman gördüm. Savaşa girmeyen ve de gavur kırmayan gaziliği elde edebilemez. Ne mutlu sizlere ki, hükümetimizin sürgün zagonu yetişmekle gaziliği cebe indirmektesiniz. Göreyim seni, dünyanın yüzünden Ermeni adını silesin. Bu dünyada padişahımızın gayret nişanını göğsüne takınıp salınsın ve de öte dünyada cennetin başköşesindeki gaziler köşküne yanlayıp keyfine bakasın..."[31]

Pek çok romanında Ermeni tehcirinde, kıyımında, servetlerine el konulmasında somutlanan soykırımı konu edinen[32] Kemal Tahir, örneğin 'Büyük Mal'da Ermeni Tehciri, kıyımı sonrasında, Ermeniler'den kalan malların, gayrimenkullerin üzerine konanları hikâye edip; bu olguya 'Damağası'nda da yer verirken;[33] Çorum'da Emirali Mustafa'nın hikâyesini şöyle anlatır:

"Seferberlik patladığı sırada askere gidecek yaşta değildi. Babasının 'hacı' lakabından istifade ederek başına bir sarık doladı ve çerçiliğe başladı. İşte o sırada Ermeni katliamı Hacı Mustafa oğlanın, imdadına yetişti. Karakolun yanında Mıgırdıç gavura ait taş mağazayı kiralamış gibi cebren açtı. İçine yerleşti. Gecedен geceye, kepenkleri kapadıktan sonra, çıra

eşliğinde her tarafı kazdı. Nihayet iki teneke dolusu altın buldu. Altını bulduğundan iki ay sonra Hacı Mustafa oğlan, Emirali Mustafa bey oldu. Sahipsiz kalan Ermeni emlakına sahip çıktı ve zenginleştikçe zenginleşti...”

Diyeceklerimi iki vak’ayı hatırlatarak tamamlıyorum...

Birincisi: “Çorum Ermenilerinin sürgün kafilesinden, o zaman 13 yaşlarında olan babaannesini ayırmışlar, 45 yaşlarındaki dedesiyle evermişler. ‘Benden hep bir şeyler gizlerlerdi. Aklim ermeye başladıktan sonra gizlenen şeyin ne olduğunu öğrendim. Büyükannem Ermeni asıllıymış,’ diyordu. Büyükannesinden saygıyla söz ediyordu. Anlattığına göre köyde herkesin entarisini o dikerdi, ebelik yapardı, güzel yemekler pişirirdi. Ardından ‘gavur ana’, yüzüne karşı ‘güzel ana’ derlermiş...”[34]

İkinci: Çorum’un Sapaköy’de önceleri “Gavurlar” diye anılan Ermeniler de yaşamıştı. Onların yerleşim yeri, şimdiki köyün olduğu yer değil “Gavurun Boz” denilen yermiş. Ermeniler sürüldüğünde köyde 3 Ermeni kadın kalır; bunlar da “Gavurun Kızı” diye anılırlar ölene dek... “Gavurun Kızı” mı sadece? Hayır, bir de “Gavurun Göbeli” var...

Bakin onlardan biri nasıl anlatır yaşadıklarını: “Çorum’da yoksulluktan iki kardeşim öldükten sonra, okula gidemeyip gündüzleri köyde çobanlık yapıyor, geceleri de tüm diğer çocuklar ile birlikte mecburen hocanın evine Kur’an kursuna gidiyordum. Bir gün kursta sorduğu bir soruyu sınıfta bir tek ben yanıtladığımda, Hoca uzun sopasını sola savurup çocukları döverken ‘Lan, gavurun göbeli biliyor, siz niye bilmiyorsunuz’ diye bağırды.

Hocanın bana ‘Gavurun göbeli’ demesinin nedenini anlayamayıp, (o zaman Ermeni olduğumuzu anamız bize söylememişti) gecenin karanlığında kurstan çıkmış ‘aney, aney’ diye haykırarak anama gitmişim. Sesimi duyan anam ise her zamanki gibi benim dayak yediğimi sanıp kucaklaşmış ‘Kim dövdü seni oğlum, yine Hacettin’in oğlu mu?’ diye sormuştu. Olanı biteni anlatıp ‘Yok aney, hoca bana Gavurun göbeli dedi’ diye sızlandım.

Anamın yüreğinin derinlerinden gelen o kurşun gibi ağır cevabını bugüne kadar unutamıyorum: ‘Desinler oğlum, desinler’...”[35]

100 yıl sonra soruyorum: Komşularım(ız)a, Kiropiler’e Çorum’da ne oldu?

Horatius’un, “Komşunun evi tutuşursa, sen de tehlikedesin demektir,” uyarısı eşliğinde yanıtı, gerçeği arıyoru(z)m; “Flamma fumo est proxima/ Ateş olmayan yerden duman çıkmaz,” uyarısı eşliğinde!

Gerçek bilgi, insanın ne kadar cahil olduğunu bilmesiyken; cahillik aklın gecesidir; gerçeğe sırt dönmektir ve “Factum est factum/ Gerçek her zaman gerçektir”; “Super omnia veritas/ Gerçek, her şeyin üstünde”; “Veritas lux mea/ Gerçek beni aydınlatır,” diyenler boşuna dememişlerdir!

Gerçeğin bir yanı yaşanmıştan süzülüp gelen anlarken; ne dersiniz deyin, geleceği biçimlendirirken hep geçmişin çocuğuyuzdur.

Anı(lar), geçmişinizden kovulamayacağımız tek şeydir. Anılar hep yaşar. Çünkü “geçmiş” denilene mündemiç anılar, bir kalıntı değil, geleceğin anahtarlarıdır.

Kolay mı? Geçmişe egemen olan, geleceğe de egemen olurlarken; bugüne egemen olan geçmişe de egemen olur.

Biliyoru(z)m: Geçmiş bugünü etkiler/ biçimlendirir. Geçmiş geleceği aydınlatmıyorsa, karanlıkta yol alırız.

Karanlığa mühürlenip, sessizliğe mahkûm edilmiş kolektif bir suç 100 yıldır karşımızdayken; suçun sahipleri, gerçeğin dillendirilmesinden korkuyor(lar).

Kolay mı? Her suçun ardından korku gelir. Çünkü korku, suçun cezasıdır ve suçlular, herkes kendilerinden söz ediyor sanırlarken; haksız da değildirler.

Sessizliğe ve unutuşa emanet edilen her gerçek, daima ürküntü verirken; gerçeğin sessizliği tüketilemeyen sonsuzluğa mündemiçtir. (“Tempus fugit, aeternitas manet/ Zaman koşuyor, sonsuzluk devam ediyor,” değil mi?)

Kaldı ki sessizliğe/ unutuşa havale edilen bir “sır”, her yerde fısıldanıyorken; bir sırrın olduğunu bilmek dahi, o sırrı vakıf olmanın güvencesidir; tabii görmemeye yeminli körler haricinde...

Publilius Syrus’un, “Başkalarını sık sık başıyla, kendini asla,” uyarısı eşliğinde Komşularım(ız), Kiropiler deyince, 100 yıl sonra da “Kuş ölür, sen uçuşu hatırla,” sözlerini anımsıyorum Furuğ Ferruhzad’ın; haksız mıyım?

9 Mart 2015 09:40:28, Ankara.

N O T L A R

[*] Kaldıraç, No: 166, Nisan 2015...

[2] Kemal H. Karpat, Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, University of Wisconsin Press, Madison, 1985.

[3] NTV Tarih, No:22, Kasım 2010.

[4] Raymond Kévorkian, The Armenian Genocide, A Complete History London: I.B. Tauris, 2011.

- [5] Raymond H. Kévorkian-Paul B. Paboudjian, 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, Çev: Mayda Saris, Aras Yay., 2012.
- [6] Çorum Ticaret ve Sanayi Odası, Tarihî Ekonomik Sosyal Yönleriyle 100. Yıl'da Çorum, 1981, s.10.
- [7] Hüseyin Koçbey-Ertuğrul Şahinci, Çorum Tarihi, 1984, s.72-73.
- [8] Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara 1997, s.10-11.
- [9] Yurt Ansiklopedisi (YA), "Çorum", İstanbul 1982, s.2036.
- [10] Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, 2003, s.166-167.
- [11] Vital Cuinet, La Turquie D'asie Geographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonne de Chaque Province de L'Asia-Mineure, Cilt:I, Paris 1892, s. 299, 302.
- [12] Osmanlı Devleti'nin 1330 (1914) yılına ait ve Dahiliye Nezâreti Sicil-i Nüfus İdare-i Umûmîsi Müdüriyeti tarafından yayınlanmış olan "Memâlik-i Osmanîye'nin 1330 (1914/15) Senesi Nüfus İstatistiki"nin transkripsiyonu için bkz.: Orhan Sakin, Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu, İstanbul 2008, s.173-252.
- [13] Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (sdl: Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş), Üçdal Neşriyat, İstanbul ts., II, s.695.
- [14] Şerif Korkmaz, H.1255-1264 Tarihli Çorum Şeriyeye Sicili, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995, s.653.

[15] Milli Kütüphane’de 1208-54 no. da kayıtlı.

[16] Çorum Milli Kütüphane’sinde 731 no. da kayıtlı.

[17] Milli Kütüphane’de 1223-67 no. da kayıtlı.

[18] Suraiya Faruqi, “Fatih Döneminden Evliya Çelebi Seyahatnamesine Kadar Çorum”, Çorum Tarihi, Hitit Festival Komitesi Yay., 1980, s.5.

[19] Neşet Köseoğlu, “Çorumun 350 Yıl Evvelki İle Bugünkü Mahalle Adları Hakkında Bir Araştırma”, Çorum Dergisi, No:9-10, s.303/16.

[20] <http://lyrics.alternatifim.com/song.asp?ID=140933&sarki=G%FCIender%20G%FClden%20Eyi&sarkici=%C7orum%20Y%F6resi%20T%FCrk%FCleri>

[21] kiok 6. 3016. 03. 2011 22: 17... “Senin Yaptığını Çorumlu Bile Yapmaz”, Uludağ Sözlük, <http://www.uludagsozluk.com/k/senin-yapt%C4%B1%C4%9F%C4%B1n%C4%B1-%C3%A7orumlu-bile-yapmaz/>

[22] http://tr.wikisource.org/wiki/Sevk_ve_Uzakla%C5%9Ft%C4%B1r%C4%B1lmalar%C4%B1_Kararla%C5%9Ft%C4%B1r%C4%B1lan_Ermenilerin_Da%C4%9F%C4%B1mlar%C4%B1

[23] <http://ermenikulturu.com/106-yilda-34-ermeni-gazeteci-ve-yazar-olduruldu/>

[25] İsmail Uçakçı, Tarihi, Kültürü ve İnançlarıyla Sungurlu (Geliştirilmiş ve Düzenlenmiş Hâli), Mavi Vizyon Matbaa Hizmetleri Yayınevi, 2006.

[26] Yervant Özuzun, “1915’de Osmanlının Etnik-Dinsel Haritası Nasıl Değiştirildi”, 25 Nisan 2013...

<http://hyetert.blogspot.com/2013/04/1915de-osmanlınn-etnik-dinsel-haritas.html>

[27] V. Dadrian-T. Akçam, “Tehcir ve Taktil”, Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları, İttihad ve Terakki’nin Yargılanması 1919-1922, Bilgi Üniversitesi Yay., 2008, s.149.

[28] Ermenilerin tehcir ve cinayet suçları kapsamında birçok yargılama yapıldı. İttihad ve Terakki yöneticileri hakkında açılan dava, harp dönemi kabine üyeleri hakkında açılan dava, parti sekreterileri (katib-i mesuller) hakkında açılan dava ve Türkiye birçok vilayet, sancak ve kaza yöneticileri hakkında açılan davalar söz konusudur. Ermenilerin tehcir ve cinayet suçları kapsamında açılan ilk dava, Yozgat Ermenileri Tehcir ve Taktil Davası’dır.

Bu davada üç asıl sanık vardı: 1. Yozgat yöresinden Boğazlıyan ilçesi kaymakamı Mehmed Kemal, 2. Mehmed Tevfik, jandarma yüzbaşı, sonradan binbaşığa terfi ettirildi, Ankara vilayetinin Çorum ve Yozgat bölgelerinden sorumluydu, 3. Abdül Feyyaz (Ali), Boğazlıyan kazasının/ilçesinin Evkaf memuru. Ne var ki, çok çeşitli nedenlerle onun dosyası bağımsız yargılanmak üzere mahkemenin en başında ayrılmıştı. Geri kalan iki sanıktan Kemal taamüden cinayetten suçlu bulunarak idam cezasına çarptırıldı. Öteki sanık Tevfik ise on beş yıl kürek cezasına çarptırıldı.

Yozgat dava tutanakları, “Takvim-i Vekayi” resmi gazetesinde yayımlanmamış, bu gazetede sadece Yozgat davası Karar Sureti basılmıştır. Fakat 1912-1921 yıllarında İstanbul’da basılan “Alemdar” Gazetesi, sayılarında bu davayla ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.

Aşağıda “Alemdar” gazetesinde yayımlanan Yozgat Ermenileri Tehcir ve Taktil Davası’nın iki tutanağı şöyledir:...

Reis (mübaşire)-Kemal Beyi götürünüz, Tevfik Bey gelsin.

Reis Paşa (Tevfik Bey'e) -Tehcir edilen eşhasın suret-i tehcirleri hakkında bir emir aldın mı ve aldınsa tahriren mi yoksa şifahen mi?

Tevfik Bey-Tehcir hakkında hükümet emir verdi. Bana defter verdiler, birisini Sivas'a, diğerini Haleb'e olmak üzere iki kabile sevk ettim ve emirleri tahriren aldım.

-Tehcir olunanları kabile kabile mi yoksa müctemian mı i'zam ettiniz ve ne kadar jandarma muhafazalarına terfik ettiniz, siz beraber bulundunuz mu? Gıdaları için ne yaptınız ve yedlerinde ne kadar eşya bıraktınız?

-Kabile kabile sevk ettim. Kafilenin kesretine göre muhafazalarına jandarma terfik ettim. Sivas'a giden kabile ile beraberdim. Merkezden 4 saat uzaklaşınca Mutasarrıf Cemal Bey'den avdetim ve yerime mülazim Cevad Bey'i bırakmaklığım hakkında emir aldım. Binaenaleyh bendeniz yarı yolda avdet ettim. Kendilerinin her türlü istirahatlerini temin ettim.

-Kemal Bey sevk edilmeleri için icab eden tedâbir jandarma kumandanına aittir diyor ne dersiniz?

-Nasıl oluyor? Bir hükümet bir kabile sevk eder de ve hükümet muhassısatlarını da vermezse ben ne yapabilirim? Cebimden para mı vereyim? Bunu hükümet düşünmeli idi.

-Siz hükümet memuru değil misiniz?

-Tabii hükümet memmuruym.

-Ahali içinde fukarâ olduğunu bilmez miydiniz?

-Ne bileyim efendim. Vazife-i insaniyyem olarak karınlarını doyurmaya mecburdum. Nitekim

de yaptım.

-Vazife-i insaniyenizi ifa yerine vazife-i memurenizi yapsanız daha iyi olmaz mıydı?

-Para istemek aklıma gelmedi.

-Kafileyi yolda mülazime teslim ederken kâğıt aldınız mı?

-Hatırıma gelmiyor. İhtimal almışımıdır.

-Taşpınar'a kadar sevk ettiğiniz kafilende bir vukuat oldu mu?

-Hayır efendim olmadı...

Badehu Mari namındaki kadının Kayseri müddeiumumiliğinden istinâbe suretiyle gelen ifadesi okundu. Maznunların aleyhinde idi. Hitamında Kemal, Tefvik ve Feyyaz Beyler mektubun meali tamamiyle bühtandır diyerek reddettiler. Saat beş buçuğa gelmiş olduğundan mahkemeye önümüzdeki Çarşamba günü saat 10'da devam edilmek üzere heyet-i hâkime salonu terk etti. (Alemdar Gazetesi, 25 Mart 1919)

Devamla...

Yozgat Tehcir ve Taktik Muhakemesine dün yine badezzevâl saat 2.25'te Reis Nazım Paşa'nın riyâseti altında devam edilmiştir.

Müddeiumumilik mevkiinde muâvin Kudretullah Bey bulunuyordu. Heyet salona dahil olduktan sonra kemâfissabık Feyyaz ve Tefvik Beyler dışarı çıkarılarak Kemal Bey ile yalnız olarak isticvâba başlanılmıştır...

Kemal Bey çıktı, Tevfik Bey geldi ve kendisinin mülga Divan-ı Harb'e verdiği bir rapor tekrar okundu...

Reis Paşa-(Tevfik Bey'e) Size Ermenilerin kökünü kazıtmak için emir verildi mi? Verdiğiniz raporda bundan bahsediyorsunuz.

Tevfik Bey-Hayır efendim. Bu Ermenilerin kökünü kazıtmak değil, icrâ-yı şekavet eden eşkiyanın tenkili içindir.

-Bu eşkiya kaç kişi vardı, kimlerden teşekkül etmişti ve sizin kuvvetiniz ne kadardı?

-Bu eşkiya 300, 800 kadar muhtelif miktarda vilayet Ermenilerinden teşekkül etmiş ve 330 senesinden beri bu şekavet hâlâ devam etmekte bulunmuştur. Bizim kuvvetimiz çokça idi. Zira diğer kazalardan kuvvet almıştık.

-Raporunuzda icrâ-yı şekavet eden eşkiyanın topu olduğundan bahsetmişsiniz. Siz gördünüz mü top ne cesamettedir?

-Efendim rapordaki top mitralyözden galat olsa gerektir. Top meselesi tehirden evvel Terzili'de vâki olmuştur.

Tevfik Bey'e bazı esile daha sorulduktan sonra Kemal ve Feyyaz Beyler dahi salona getirilerek... Vaktin adem-i müsaadesine mebni Yozgat muhakemesine cumartesi günü saat birde devam edilmek üzere hitam verildi. (Alemdar, 28 Mart 1919) ("Yozgat Ermenileri Tehcir ve Taktil (Sürgün ve Öldürmeler) Davası Tutanakları", 9 Haziran 2010... <http://akunq.net/tr/?p=941>)

[29] Takvîm-i Vekayi, No 3617, 7 Ağustos 1919 s.1-2.

[30] Meline Anumyan, “Bölgelere Göre Ermeni Tehcir ve Taktil (Katliamlar) Davaları ve Bireysel Yargılamalar”, 5 Mart 2013... <http://akunq.net/tr/?p=22099>

[31] Kemal Tahir, Büyük Mal, Bilgi Yay., 1970, s.110.

[32] Kemal Tahir, Yediçınar Yaylası, Bilgi Yayınevi, 1958; Kemal Tahir, Köyün Kamburu, Bilgi Yayınevi, 1959; Kemal Tahir, Büyük Mal, Bilgi Yayınevi, 1970.

[33] Kemal Tahir, Damağası, İthaki Yay., 3. Baskı, 2013.

[35] “S. Seropyan: Arpi Köylü Gayane”, http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_ermeni_konuk.Asp

Kaynak:

<http://temeldemirer.blogspot.de/2015/04/komsularimiza-kiropilere-corumda-ne-oldu.html>